

ILHOM NURMUROTOV,

*Turon universiteti, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

HOZIRGI PUNKTUATSION TIZIMNING SHAKLLANISHI VA TADQIQI TARIXI

Annotatsiya. Mazkur matnda punktuatsiya tushunchasining nazariy asoslari, uning lingvistik mohiyati hamda yozma nutqdagi funksional ahamiyati keng yoritilgan. Tinish belgilarining grafematik tabiatga mansubligi, ularning grammatik, semantik va intonatsion birliklar bilan uzviy aloqasi asoslab beriladi. Shuningdek, punktuatsion tizimning tarixiy shakllanishi, qadimgi yozuvlarda ajratish vositasi sifatida paydo bo'lishi va keyinchalik murakkab semantik-funksional tizimga aylanish jarayoni tahlil qilinadi. Turli yozuv tizimlari (yunon, xitoy, turkiy-runik, sug'd, uyg'ur, arab yozuvlari) misolida tinish belgilarining evolyutsiyasi ko'rsatib beriladi. Eski o'zbek yozuvida qo'llangan ajratish belgilarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning shakliy va funksional jihatlari hamda XIX–XX asrlarda rus va Yevropa punktuatsiyasi ta'sirida zamonaviy tizimning shakllanishi ilmiy asosda bayon etiladi.

Kalit so'zlar. punktuatsiya, tinish belgilari, punktema, punktogramma, prosodemografema, grafema, yozma nutq, intonatsiya, qadimgi yozuvlar, turkiy-runik yozuv, uyg'ur yozuvi, arab yozuvi, ajratish belgilar, semantik funktsiya, tarixiy taraqqiyot, o'zbek punktuatsiyasi.

Annotation. This paper examines the theoretical foundations of punctuation, its linguistic nature, and its functional role in written speech. It substantiates the graphical (graphemic) status of punctuation marks and their close relationship with grammatical, semantic, and intonational units. The study also analyzes the historical development of punctuation, from its initial use as a simple separating device in ancient writing systems to its evolution into a complex semantic-functional system. The development of punctuation is illustrated through examples from various writing systems, including Greek, Chinese, Turkic runic, Sogdian, Uighur, and Arabic scripts. In addition, the specific features of separation marks in Old Uzbek writing are described, highlighting their formal and functional characteristics. The paper further discusses the formation of the modern punctuation system under the influence of Russian and European traditions in the late 19th and early 20th centuries.

Keywords. punctuation, punctuation marks, puncteme, punctogram, prosodemographeme, grapheme, written speech, intonation, ancient writing systems, Turkic runic script, Uighur script, Arabic script, separation marks, semantic function, historical development, Uzbek punctuation.

Punktuatsiya (lot. punktum – nuqta) – tinish belgilari tizimi va ulardan foydalanish bo'yicha ishlab chiqilgan va qat'iy belgilangan [1] qoidalar umumlashmasi bo'lib, ushbu termin definitsiyasi ilmiy adabiyotlar hamda lug'atlarda turlicha izohlansa-da, asosan, "...ikki ma'noda: tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi qonun-qoidalar majmuiga va tinish belgilarining o'ziga" [2:6] nisbatan qo'llanadi. Shuningdek, fanda nutq oqimidagi intonatsion-prosodik pauzalnari, yozuvda ifodalanadigan turli shartli belgilar yig'indisini anglatadi. Ushbu belgilar "punktemalar", "tinish belgilari", "punktogrammalar", "prosodemografemalar", "punktuatsion belgilar", "interpunksiya", "ajratish belgilari" nomlari bilan yuritiladi. Tinish belgilari grafemalarga

mansub belgilar tizimi, ya'ni prosodemografema sanalib, yozma nutqning grammatik, semantik hamda intonatsion uzvlarning umumlashmasi sanaladi. Ular yozma nutqni to'g'ri hamda mantiqli tushunish, matnning o'zaro semantik-grammatik aloqalarini anglashda va shakliy ixchamlashda muhim grafik belgilar sifatida qo'llaniladi. Yozma matnning mazmuni, sintaktik strukturasi, ma'no ottentaklari, qismlar orasidagi semantik hamda grammatik munosabatlarni aniqlashda ularning o'rni muhimdir. Tinish belgilari matn tarkibidagi so'zlarning grammatik va semantik aloqalarini yuzaga chiqarish bilan birga fikrni ajratib, ta'kidlab ifodalashga yordam beradi. Ularning qo'llanish holatlarini bilish, bundan tashqari, funksional vazifalari muallif fikrini to'g'ri anglashga yordam beradi. Mutolaa jarayonida bu holat yozuv vositasida yetkazilgan emotsional-ekspressivlikni tez va tabiiy anglashga yordam beradi.

Tinish belgilarining dastlabki vazifalari jumalardagi to'xtash hamda ajratish o'rinlari belgilashdan iborat bo'lgan. Ular "...yozuvdan keyin paydo bo'lgan va ijtimoiy vazifa ifodalagach, yozuvning tarkibiy qismiga aylangan. Eng qadimgi yozuvlar ko'proq piktografik yoki logografik (alohida shakllar, belgilar orqali fikr ifodalash) shaklda bo'lganligi sababli tinish belgilariga ehtiyoj sezilmagan" [2:7]. Dastlabki ishlatilgan tinish belgilari semantik hamda grammatik vazifa bajarishga xoslanmagan bo'lsa-da, biroq ma'lum darajada gaplardagi intonatsion sifatlarni aks ettirgan. Tinish belgilarining og'zaki nutqda voqelanishi ohang singari murakkab prosodik (intonema) hodisa bilan uzviy bog'liqdir.

Tilshunoslikda tinish belgilari tarixida ikki muhim bosqich farqlanadi:

1. Oraliq masofa va nuqtasimon belgilar bilan ajratish davri (qadimgi punktuatsiya).
2. Ajratish-chegaralash belgilari davri (an'anaviy punktuatsiya). [4:17]

Dunyo tilshunosligida tinish belgilariga ehtiyoj tug'ilishi va tadrijiy taraqqiyotiga nazar tashlansa, ularning prototiplari sifatida dastlab bo'shliq (interval)lardan foydalanilgan. Ushbu vazifalardan tashqari punktuatsion belgilar ba'zi tipografik belgilarni tushunish hamda o'qish, ma'lum o'rinlarda to'xtash yoki ovoz chiqarib o'qish singari jumalardagi turli xil melodika va aksentemalar bilan uyg'unlashgan. Jumladan, "...qadimgi yunonlar antik davrda so'zlarni bo'shliqlar bilan ajratib, jumlalarining boshini bosh harf bilan yozishni qo'llashgan" [5:11]. Ba'zi matnlarda hatto so'zlar orasi hech qanday vositalarsiz, bir-biriga qo'shib yozilganligini ko'rish mumkin:

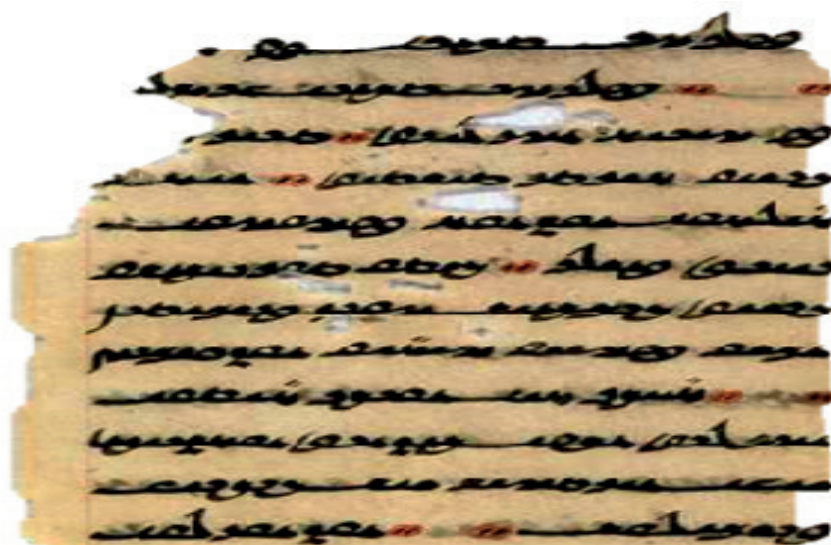
ARMAVIRUMQUECANOTROIAEQUIPRIMUSABORISITALIAMFATOPROFUGUSLA
VINIAQUEVENITLITORAMULTUMILLEETERRISIACTATUSETALTOVISUPERUMSAE
VAEMEMOREMIUNONISOBIRAMMULTAQUOQUEETBELLOPASSUSDUMCONDERET
URBEMINFERRETQUEDEOSLATIOGENUSUNDELATINUMALBANIQUEPATRESATQU
EALTAEMOENIAROMAEMUSAMIHICAUSASMEMORAQUONUMINELAESOQUIDVED
OLE

(Vergilning "Eneyid" asari muqaddimasi)

Ma'lumki, yozma nutqda logograf, logogramma, leksigraf kabi so'z hamda morfemalarni anglatuvchi belgilar tizimi mavjud. "Dastlabki yozuv tizimlari logografik yoki bo'g'inli ko'rinishda bo'lgan. Birinchi logogrammalar xitoy iyerogliflari va mixxat belgilar tizimida uchraydi" [6]. Yuqorida ta'kidlanganidek, xitoy va mayya yozuvlarida hatto intervallar ham talab qilinmagan. Bunga sabab butun morfemalar odatda bitta glifda jamlangan bo'ladi, shu bois intervallar so'zlarning boshlanish va tugallanish o'rinlarini farqlamagan. Og'zaki nutqda aks etgan ma'no va ohang kabi hodisalar yozma nutqda tinish belgilarisiz logogrammalar orqali osongina yetkazilgan. Buning natijasi o'laroq ayrim til unsurlarida yozma nutq va og'zaki nutq bir-biridan sezilarli darajada farq qilgan. Bu jarayonlarni bugungi kunda sintagma (nutq melodikasi, tezligi, maromi, pauza, so'z urg'usi kabi) hamda uning tarkibiy qismi bo'lgan supersegmentlar (urg'u, intonatsiya) larning yozuvda hech qanday belgilar tizimi bilan ifodalanmaganligida ham ko'rishimiz mumkin:

Ikki nuqtaning qo'llanishi bilan bog'liq o'rinlarni Tunyuquq bitiktoshida ham uchratish

1.1-rasm.

1.1-rasm. Berlin. Turfon raqamli arxivi. Uyg'ur yozuvi

mur 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏
𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏

Bilgä Toñuquq bän özüm Tabğaç ilinjä qylyntym. Türk budun Tabğaçqa körür ärti.

Я сам, мудрый Тоньюкук, получил воспитание под влиянием культуры народа табгач. Тюркский народ был в подчинении у государства Табгач [12:66].

Ushbu bitiktoshni tadqiq etgan Q.Sodiqov esa quyidagicha tabdil etadi:

Bilgä Toñuquq-bän. Özüm Tabğaç älinjä qilintim. Türk budun Tabğaçqa körür ärti. (Men) Bilga To'nyuquqman. O'zim Tabg'ash elida voyaga yetdim. (O'sha kezlar) turk xalqi Tabg'ashga qaram edi.

Ko'rinib turibdiki, ikkinchi tarjima ko'proq so'zlarning semantik imkoniyatidan kelib chiqib belgilangan. Bitiktoshdagi ikki nuqtaning bajargan ma'lum vazifasi tarjima jarayonida ko'zga tashlanmaydi, ya'ni hozirgi kundagi punktuatsion belgilar kabi imkoniyat ifodalamagan.

Qadimgi qo'lyozmalarning ayrimlarida ko'p nuqta bilan bog'liq hodisalarni ham uchratish mumkin. Ular odatda ostin-ustun holatda qo'llangan. Jumladan, xitoy-uyg'ur yozuvi (

T.S.21)da, sug'd yozuvi (𐰽𐰺𐰍𐰏 T.N.S.17, 𐰽𐰺𐰍𐰏 T.N.S.24)da, mo'g'ul yozuvi (𐰽𐰺𐰍𐰏 T.M.45)da bu kabi holatlar ko'zga tashlanadi. Shuningdek, ba'zi o'rinlarda to'rtta nuqtadan ikkitasi qora rangda, ikkitasi esa qizil rangda berilgan. Ayrim o'rinlarda yozuvlar ham qizil rangda yozilgan. Forscha zabur yozuvi (𐰽𐰺𐰍𐰏)da hamda sug'd yozuvi (𐰽𐰺𐰍𐰏 T.Sb-52)da bu holatlar uchraydi. Alimuhammedov ham tadqiqoti davomida bu kabi holatlarni "Irk bitigi"da uchrashini ta'kidlab o'tgan. "Asardagi bo'limlar bir-biridan qora siyohli qo'shaloq kelgan bir (𐰽𐰺𐰍𐰏), ikki (𐰽𐰺𐰍𐰏), uch (𐰽𐰺𐰍𐰏), to'rt (𐰽𐰺𐰍𐰏) kichik dumaloqlarning tizimi bilan ajratilgan. Dumaloqlarning ichi qizil siyohda" [11.51] berilgan.

Ba'zi xalqlar yozuvlarida matnlarni muayyan qismlarga ajratishda hatto punktuatsion belgilar vazifasini muayyan harflar tizimi bajarganligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, "turk-runik yozuvida 𐰽 (a), lotincha yodgorliklarda Y 𐰽, arabcha tekstlarda و (v), ھ (h), arab alifbosi asosidagi ba'zi yozuvlarda م (m) singari shakllar qo'llangan. Ularda matn qismining birinchi so'zini qizil si-

yoh bilan yozish shu qismning boshlanishi, ba'zi o'rinda undan oldingi qismning tamomlanishini bildirgan. Hindlarning qadimgi yozuvlarida bir va ikki tik chiziq (|, ||) tinish belgisi vazifasini bajargan. Bo'sh joy qoldirish, yulduz, gul nusxa shakllar hamda boshqa belgilar vositasi bilan she'r satrlarini bir-biridan ayirish, proza matnini qismlarga ajratish kabi usullarni bilmaydigan yozuvlar tarixi kam bo'lgan" [9.5].

Tinish belgilari taraqqiyotining IX asrdan keyingi davri arab grafikasiga asoslangan eski o'zbek yozuvi bilan uyg'unlashadi. Buning natijasida qadimgi bitiklardagi tinish belgilari turkiy-runik, sug'd hamda uyg'ur yozuvlari tarkibidagi funksiyalarini yo'qotadi. Ularning o'rniga amaldagi yozuvga mos ravishda ajratuvchi belgilar kirib keladi. Bu belgilar tugallanganlik, darak, so'roq, buyruq kabi turli semantik vazifalarni bajara boshlagan. "Eski o'zbek yozuvida foydalanishda hamma uchun umumiy bo'lgan imlo qoidalari mavjud emas edi. Uzoq davrlik tajribadan kelib chiqqan odat va an'analar avloddan avlodga o'tib qoida kuchini saqlab kelgan" [15:74]. Shunga qaramasdan, arab yozuviga xos yordamchi ("Qur'on"dagi turish, determinativ va bezak kabi) vositalar o'zbek tili tabiatiga mos bo'lmaganligi sababli eski o'zbek yozuviga ko'chib o'tmagan. Eski turkiy til davrida ham, eski o'zbek adabiy tili davrida ham punktuatsion belgilarning qo'llanishiga doir ikki xil qarashlar mavjud. Jumladan, Sh.Shoabdurahmonov hamda A.M.Kazimbeklarning asarlarida ta'kidlanishicha: "...bu davr yozuvida punktuatsion belgilardan foydalanilmagan. Qolaversa, bu davrda qo'llangan ishoralar fikr ifodasi bilan bog'lanmagan, bezak uchungina foydalanilgan shakllar bo'lgan" [16.436]ligini qayd etadi. Bu davr manbalari tadqiq etilganda, XX asr boshlarigacha bo'lgan eski o'zbek yozuvlariga doir matnlarda nasriy hamda she'riy qismlar orasi qo'shilgan holda yozilgan. Ba'zi o'rinlarda satrlarning orasidagi sintaktik va semantik chegaralar, shuningdek, she'riy misralarning so'ngi turli xil ko'rsatkichlar bilan ajratilgan. Jumladan, epik turdagi matnlar ichidagi she'riy misralar, asar boblari va tarkibiy qismlarining boshlanishi hamda tugallanishi ko'pincha yuqorida ta'kidlangan sug'd yozuvi singari qizil siyoh bilan yozish orqali ajratilgan. R.Alimuhammedov ham Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarining qo'lyozma nusxasida keltirilgan turkiy so'zlar hamda namunalarni matndan farqlash uchun tepa qismida qizil chiziq tortilganligi, namunaviy misollar, bob nomlari, izohlash uchun ishlatilgan harflar qizil rangda, so'z-maqola bargsimon shakllar bilan ajratilgan [11:49]ligini qayd etib o'tgan. XVII asrga oid "Qur'oni karim"ning nasta'liq yozuvidagi qo'lyozma nusxasi, shuningdek, Abu Muin Nasafiyning 1274-yilda ko'chirilgan "At-Tamhid li-qavoid at-tavhid" asarlarida ham qizil siyohda berilgan belgilar va jumalarni ko'rish mumkin.

H.G'oziyev "O'zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti" kitobida eski arabcha matnlardagi ajratish belgilaridan bir nechtasini keltirib o'tgan. Ular sirasiga "...qizil rang bilan yozish, bir nuqta (•), uch qizil nuqta (•••), bo'sh joy qoldirish, ilgakli yon chiziqcha (—), teskari pesh (⌘), arab alfavitidagi ⬠ ga o'xshash belgi, uch teskari peshli belgi (⌘⌘⌘) [9.19-20]" kirgan.

Arab alifbosi asosidagi o'zbekcha qo'lyozmalarda ajratish belgilari, asosan, ikki xil yo'sinda tadqiq etilgan. Xususan, she'riy matnlardagi ajratish belgilari va nasriy matnlardagi ajratish belgilari bir-biridan farq qilgan. She'riy satrlar orasida bo'shliq, bir yoki ikki tik chiziq yoki ⌘, •, ••, •••, ••••, •••••, ••••••, •••••••, ••••••••, •••••••••, —, ⌘ kabi belgilar tizimi ishlatilgan. Alisher Navoiy devonlarida jamlangan asarlarda qora hamda qizil rangli siyohlardan foydalanilganligini ko'rish mumkin. Xususan, "Majolis un-nafois"dagi majlislar va ularda keltirib o'tilgan ijodkorlar nomi qizil rangda, shuningdek, namuna sifatida keltirilgan nazmiy misralar boshidagi "she'r" so'zi ham qizilda siyohda, nasriy asarlari sirasiga kiruvchi "Munshaot"da keltirilgan she'riy parchalar esa asosiy qismdan joy tashlab yozilgan [11:50].

Yuqoridagi ta'kidlangan belgilar ham davr nuqtayi nazaridan tadrijiylikka ega. Xususan, XI – XIX asrlarda qo'lyozma matnlar va nashriy matnlarda tinish belgilarining shakllari quyidagicha qo'llangan:

I. Qo'lyozma matnlari (XI – XIX asrlar)da: 1) – XI asrdan; 2) = – XV asrdan; 3) || – XV asrdan; 4) | – XV asrdan; 5) – XV asrdan; 6) bo'sh joy – XV asrdan; 7) ● – XV asrdan; 8), ○ – XV asrdan; 9) • – XV asrdan; 10) •• – XV asrdan; 11) – XV asrdan; 12) – XV asrdan; 13) – XV asrdan; 14) qizil siyoh – XVI asrdan; 15) •• – XVI asrdan; 16) ••• – XVI asrdan; 17) – XVI asrdan; 18) • – XVI asrdan; 19) ••• – XVII asrdan; 20) – XVII asrdan; 21) •• – XVIII asrdan; 22) – XIX asrdan; 23) – XIX asrdan; 24) – XIX asrdan; 25) – XIX asrdan; 26) ح – XIX asrdan.

II. Nashriy matnlar (XIX asrlar)da: 1) ••; 2) ••; 3) ••; 4) (•••••); 5) ••; 6) •••; 7) ••; 8) ••; 9) (•••••); 10) ••; 11) ••; 12) ••; 13) ••; 14) ••; 15) ••; 16) ••; 17) (()); 18) 《 》; 19) ; 20) —; 21) —; 22) —; 23) —; 24) —; 25) —; 26) —; 27) []; 28) ; 29) (); 30) ; 31) ; 32) |; 33) ||; 34) =; 35) *; 36) *; 37) *; 38) *; 39) *; 40) *; 41) *; 42) *; 43) *; 44) ☆; 45) ⊙; 46) ⊙; 47) bo'sh joy; 48) to'liq qora siyoh.

Yuqorida qayd etilgan qirq sakkizta belgidan yettitasi she'riy matnda, o'n ikkitasi ham she'riy, ham nasriy matnlarda qo'llangan; qolganlari esa nasriy matnlarning o'zidagina ishlatilgan [9:191].

Punktuatsion belgilarni davr nuqtayi nazaridan tadqiq etgan G'.Abdurahmonov XX asr boshidan 1917-yilgacha bo'lgan davrni alohida belgilar sifatida ajratib o'rganadi. Ularning miqdorini 135 ta deb ko'rsatadi. Bulardan 103 tasi hozirgi tinish belgilarining ayrim xususiyatlarini o'zida aks ettirgan. O'z navbatida, bu belgilar gazeta, kitob, jurnal kabi obyektlarga bo'lib tadqiq etiladi. Bu belgilarning orasida bugungi kunda foydalaniladigan tinish belgilari ham faol qo'llana boshlagan.

Eski o'zbek yozuvida nashr etilgan (yoki qo'lyozma) kitob, gazeta va jurnallarda qo'llangan belgilar XV – XX asrlar davomida faol qo'llangan. XIX asr oxiri XX asr boshlaridan rus tili ta'sirida hozirgi punktuatsion belgilar o'zlasha boshlaydi. Ular eski o'zbek yozuvi tabiatiga mos ravishda teskari holatda (°) qo'llanadi. “Turkiston viloyatining gazetisi”da ishlatilgan eng avvalgi (1871) tinish belgisi tire (–) hisoblanadi. Shundan so'ng ko'p nuqta (1872), qavs (1873), nuqta (1881), qo'shtirnoq (“ ”) kabilardan foydalanilgan.

Punktuatsion belgilarning vujudga kelishi va me'yorlashuvi barcha xalqlar grafikasida bir xil kechgan jarayon emas. An'anaviy tinish belgilari tizimining “...shakllanishi Yevropa xalqlari yozuvida XVI asrning o'rtalarida qayd etilgan va bunda punktuatsion belgilar yahudiylarning matnlarida qo'llangan oldingi yoki keyingi grafemalarni ajratib ko'rsatish uchun qo'llangan. Rus tilshunosligida so'zlarni chegaralash uchun qo'llangan punktuatsion belgilar XVI asrgacha ixtiyoriy qo'llangan, XVIII asrga kelib, rus yozuvida ham bu belgilar me'yorlashgan. Arab yozuvida XIX asr o'rtalari, o'zbek yozuvida XIX asr oxirlari XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bugungi aksariyat yozuvlarda tinish belgilari soni deyarli bir xil: 10, 11, ayrimlarida, masalan, ingliz yozuvida 12 ta (ingliz tilida apostrof va defis ham tinish belgisi hisoblanadi) bo'lib, punktuatsiya tarixining ilk bosqichi – ajratish davriga oid belgilar kabi shakl jihatidan ham, funksional jihatidan ham umumiylikka ega bo'lgan bir qancha funksional-grammatik xususiyatlarga ega [4:19-20]”.

Tinash belgilari arab va qadimgi hind yozuvlarida ham qo'llangan. Jumladan, grammatikaning bir qismi sifatida arab tilida tinash belgilari bugungi kungacha aniq qoidalashtirilmagan. Ulardan foydalanish o'rta asr qo'lyozmalari amaliyotiga asoslanadi va odatda juda aniq qoidalarga bo'ysunadi.

Punktuatsion belgilardan foydalanish, albatta, yozuv taraqqiyoti bilan o'lchanadi. Ma'lumki, o'zbek tili o'z tarixi davomida turli yozuvlar sistemasidan foydalangan. Natijada shu yozuv tabiatiga uyg'un ravishda tinash belgilari taraqqiy etgan. O'z navbatida, bir grafik tizimning iste'moldan chiqishi va yangi harflar tizimining kirib kelishi punktuatsion belgilarga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Bu o'zgarishlar natijasida o'zbek tili tabiatiga mos keladigan tinash belgilari emas, balki yozuv tabiatiga hamohang bo'lgan belgilar taraqqiy etgan. Tadqiqotlar davomida ko'rishimiz mumkin-

ki, oromiy, turk-runik, sugʻd, uygʻur yozuvlariga xos belgilarning arab yozuviga asoslangan eski oʻzbek yozuviga koʻchib oʻtmaganligi yoki hozirgi koʻplab punktuatsion belgilarning rus hamda Yevropa (kirill va lotin) yozuvlari orqali kirib kelganligi bunga dalil boʻla oladi. Buning hosilasi oʻlaroq, ayrim oʻrinlarda punktemalarning oʻzbek tilining mantiqiy asoslariga suyanmagan holda ortiqcha qoʻllanishi (koʻchirma gapli konstruksiyalarda), ayrim hollarda esa yozuvchilarning bu belgilardan oʻzbek tili tabiatidan kelib chiqqan holda erkin, punktuatsion meʼyorlarga amal qilmasdan (muallif punktuatsiyasi) foydalanayotganligini koʻrish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. V жилдди. III жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 322 б.; Ҳожиёв А. Тилишунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 83 б.; Маҳкамов Н., Эрматов И. Тилишунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Фан нашриёти, 2013. – 86 б.; Современная энциклопедия. 2000 Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки..; Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.; <https://en.wikipedia.org/wiki/Punctuation>.
2. Baxriddinova B. Zamonaviy oʻzbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – B. 6.
3. Baxriddinova B. Zamonaviy oʻzbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – B. 7.
4. Turayeva D. Umumiy va xususiy punktuatsion meʼyorlar hamda ularning mantiqiy-grammatik asoslari (ingliz, rus, oʻzbek tili materiallari misolida): Filol. fan. boʻyicha fals. dokt. (PhD) ... diss. – Qarshi, 2023. – B. 17.
5. Николаевна Е.И. Индивидуально-авторское использование пунктуационных средств в художественных текстах второй половины XX – начала XXI ВВ: Дисс. ... канд. филол. наук. – Тольят, 2015. – B. 11.
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Logogramma>
7. <https://en.wikipedia.org/wiki/Punctuation#History>
8. http://www.ejwiki.org/wiki/Смела_Меиа
9. Gʻoziyev H. Oʻzbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 12.
10. https://turfan.bbaw.de/dta/ts/dta_ts_index.htm
11. Алимухаммедов Р. Қадимги туркий битикларда пунктуация ва маттни англаш учун ишлатилган ишоралар ҳақида //Хорижий филология. – Тошкент, 2016. – №1. – Б. 51.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва: Академии наук, 1951. – С. 66.
13. Ashirboyev S., Azimov I., Rahmatov M., Gʻoziyev A. Eski oʻzbek tili va yozuvi praktikumi. – Toshkent: Ijod, 2006. – B. 74.
14. Шоабдурахимов Ш. Ўзбек тилида пунктуация. – Тошкент: ЎзФАН, 1955. – Б. 4.; Казимбек А.М. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань: Вуниверситетской типографии, 1846. – С. 436.